QADIMGI HINDISTON SIVILIZATSIYASI: SHAKLLANISHI, TARAQQIYOT BOSQICHLARI VA JAHON TARIXIDAGI O‘RNI

Sulaymonova Farangizbegim

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Namangan filiali, Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: ***Shamsiddinov Bahodir***

E-mail: *sulaymonovafarangizbegim@gmail.com*

Annotatsiya

Maqolada Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasining shakllanishi va tarixiy rivojlanishi tabiiy-geografik, arxeologik, ijtimoiy-siyosiy va madaniy omillar doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiy-adabiyotlar va qadimgi yozma yodgorliklarga oid ma’lumotlarning qiyosiy-tarixiy hamda tizimli tahliliga asoslanadi. Natijalarda Hind vodiysi sivilizatsiyasining miloddan avvalgi 2600–1900-yillardagi shahar madaniyati, vedaviy jamiyat, mahajanapadalar, Mauryalar va Guptalar davridagi siyosiy jarayonlar, diniy-falsafiy an’analar hamda ilm-fan yutuqlari yoritiladi. Muhokamada mintaqaviy uzluksizlik bilan tarixiy o‘zgarishlar farqlanib, Hindiston merosining Osiyo va jahon madaniyatiga ta’siri baholanadi. Xulosada qadimgi hind taraqqiyotini bir yoqlama emas, ko‘p bosqichli va mintaqalararo aloqalar bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Hindiston, Hind vodiysi, Xarappa, Mohenjo-Daro, vedaviy davr, mahajanapadalar, Mauryalar, Ashoka, Gupta, buddaviylik, hinduizm, shaharsozlik.

KIRISH (INTRODUCTION)

Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi jahon tarixidagi qadimiy madaniy-siyosiy markazlardan biri sanaladi. Uning rivojlanishi shaharsozlik, xo‘jalik, siyosiy

hokimiyat, diniy qarashlar va ilmiy bilimlarning turli davrlarda o‘zaro ta’sirlashuvi bilan tavsiflanadi. Hind vodiysidagi ilk shahar markazlari bilan Gang vodiysida keyinchalik yuzaga kelgan davlatlarni yagona va uzluksiz siyosiy tuzilma deb qabul qilish to‘g‘ri emas; ular uzoq vaqt davomida kechgan, tarkibi o‘zgarib borgan tarixiy jarayonlarning turli bosqichlaridir.[1]

Hududning tabiiy-geografik tuzilishi mazkur jarayonlarni anglash uchun muhimdir. Shimoldagi Himolay tog‘lari, Hind, Gang va Braxmaputra havzalari hamda Hind okeaniga chiqish imkoniyati turli xo‘jalik hududlari va mintaqalararo aloqalarni yuzaga keltirgan. Daryo vodiylaridagi unumdor yerlar, musson yog‘inlari va suv resurslari dehqonchilikning rivojlanishiga xizmat qilgan bo‘lsa, yog‘inlarning o‘zgaruvchanligi xo‘jalik hayotiga tahdid ham tug‘dirgan.[2]

Tadqiqotning maqsadi – mavjud tarixiy adabiyotlar asosida Qadimgi Hindistonning shakllanish omillari, rivojlanish bosqichlari, ijtimoiy tizimi hamda diniy-ilmiy merosini o‘zaro bog‘liq holda yoritish va jahon tarixidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan umumlashtirish. Asosiy savol: tabiiy sharoit, iqtisodiyot, siyosiy institutlar va madaniy an’analar qadimgi hind sivilizatsiyasining tarixiy o‘zgarishlarida qanday o‘rin tutgan?

MATERIALLAR VA METODLAR (MATERIALS AND METHODS)

Maqola yangi arxeologik qazishma yoki mustaqil dala tadqiqoti natijasi emas, balki tarixiy adabiyotlar sharhiga asoslangan nazariy-tahliliy izlanishdir. Manbaviy asos sifatida A. L. Basham, H. Kulke va D. Rothermund, U. Singh, R. Thapar, R. S. Sharma va boshqa tadqiqotchilarning qadimgi Hindiston tarixi bo‘yicha umumlashtiruvchi asarlaridan foydalanildi. Shuningdek, Rigveda, Mahabharata, Ramayana, Ashoka farmonlari va Arthashastra kabi qadimgi yozma yodgorliklar haqida adabiyotlarda berilgan ma’lumotlar hisobga olindi. Ushbu yodgorliklarning yaratilish davri, janri va tarixiy vazifasi turlicha ekani e’tiborda tutildi.[3]

Metodologik jihatdan tarixiy-xronologik usul sivilizatsiya taraqqiyotining asosiy davrlarini ketma-ket ko‘rsatishga, qiyosiy-tarixiy tahlil esa Hind vodiysi shahar madaniyati bilan keyingi vedaviy va imperiyalar davri xususiyatlarini solishtirishga xizmat qildi. Tizimli yondashuv geografik omillar, xo‘jalik, davlat boshqaruvi, diniy qarashlar va madaniy jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochishga yo‘naltirildi. Manbashunoslik yondashuvida o‘qilmagan Hind vodiysi yozuvi hamda diniy me’yoriy matnlarning daliliy imkoniyatlari cheklanganligi hisobga olindi.

Tahlil manbalar sonini statistik hisoblash yoki yangi tarixiy sanalarni aniqlashga qaratilmagan; u mavzudagi mavjud ma’lumotlarni mantiqiy guruhlash va tushuntirishga qaratilgan. Shu sababli natijalar adabiyotlar asosida shakllantirilgan tarixiy umumlashmalar sifatida talqin qilinadi.

NATIJALAR (RESULTS)

Tabiiy-geografik zamin va Hind vodiysi shahar madaniyati

Hind va Gang daryolari vodiylari qadimgi aholining dehqonchilik bilan shug‘ullanishi va doimiy manzilgohlar shakllanishi uchun muhim imkoniyatlar yaratdi. Daryolar suv va unumdor tuproq manbai bo‘lib xizmat qilgan. Bug‘doy, arpa, sholi va boshqa ekinlar yetishtirish, chorvachilik hamda hunarmandchilik mintaqalarda turlicha darajada rivojlangan. Savdo yo‘llari esa alohida aholi manzilgohlari o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirgan.[4]

Hind vodiysi sivilizatsiyasining yetuk shahar bosqichi asosan miloddan avvalgi 2600–1900-yillarni qamrab oladi. Xarappa (hozirgi Pokistonning Panjob hududi) va Mohenjo-Daro (Sind hududi) uning eng mashhur markazlari hisoblanadi. Qazishmalarda rejalashtirilgan ko‘chalar, g‘ishtli turar joylar, quduqlar, drenaj hamda oqova suvni chiqarish tizimlari aniqlangan. Mohenjo-Darodagi Katta hammom suvdan foydalanish va muhandislik ko‘nikmalari taraqqiy etganini aks ettiradi.[5]

Xo‘jalikning tayanch sohalari dehqonchilik, chorvachilik, to‘qimachilik va hunarmandchilik edi. Bug‘doy, arpa, dukkakli ekinlar va paxta yetishtirilgan; hunarmandlar sopol idishlar, muhrlar, metall buyumlar, munchoqlar va bezak ashyolarini ishlab chiqargan. Standartlashtirilgan og‘irliklar va muhrlar almashinuv munosabatlarining rivojlanganidan darak beradi. Mesopotamiya bilan savdo aloqalari arxeologik topilmalar asosida qayd etiladi.[6]

Hind vodiysida o‘ziga xos belgilardan iborat yozuv qo‘llangan, biroq u hozirga qadar ishonchli ravishda o‘qilmagan. Shu bois shaharlardagi hokimiyat tuzilishi, til va diniy tizimni qat’iy tasvirlash imkoniyati cheklangan. Miloddan avvalgi II ming yillik boshlarida yirik shahar markazlari zaiflashdi; bu jarayon iqlim, daryo o‘zanlari, suv ta’minoti va savdo munosabatlaridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Tanazzulni birgina omil bilan tushuntirish maqsadga muvofiq emas.[7]

Vedaviy jamiyat, mahajanapadalar va yirik davlatlar

Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida Shimoliy Hindistonda vedaviy madaniyat shakllanib, uning diniy va ijtimoiy qarashlari Vedalar orqali avlodlarga yetkazilgan. Dastlab urug‘-qabila munosabatlari, chorvachilik va dehqonchilik ustun bo‘lgan. Keyingi davrda aholi manzilgohlarining ko‘payishi, temir qurollarning tarqalishi va yerlarning o‘zlashtirilishi siyosiy birlashmalar mustahkamlanishiga xizmat qilgan.[8]

Miloddan avvalgi I ming yillik o‘rtalariga kelib Gang vodiysida mahajanapadalar deb ataluvchi yirik siyosiy birliklar vujudga keldi. An’anaviy ro‘yxatda ularning 16 tasi tilga olinadi. Magadha, Kosala, Vatsa va Avanti siyosiy kurashlarda muhim o‘rin tutgan. Ayniqsa, Magadha unumdor yerlar, resurslar va savdo yo‘llarini nazorat qilish hisobiga kuchayib, keyingi siyosiy markazlashuv uchun sharoit yaratdi.[9]

Miloddan avvalgi IV asr oxirida Chandragupta Maurya yirik davlatga asos soldi. Mauryalar imperiyasi Ashoka davrida, miloddan avvalgi III asrda, siyosiy qudratning yuqori bosqichiga ko‘tarildi. Kalinga urushidan so‘ng Ashoka boshqaruvda axloqiy mas’uliyat, bag‘rikenglik va aholiga g‘amxo‘rlik g‘oyalarini targ‘ib qildi. Uning qoyatosh va ustunlarga bitilgan farmonlari davlat boshqaruvi hamda hukmdor siyosatini o‘rganish uchun muhim yozma dalillardir.[10]

Mauryalar davlati miloddan avvalgi II asr boshlarida zaiflashdi. Milodiy IV–VI asrlarda Gupta davlati Shimoliy Hindistonning katta qismini birlashtirdi. Bu davr adabiyot, matematika va astronomiya taraqqiyoti bilan bog‘liq holda e’tirof etiladi. Biroq Hindistonning barcha hududlari bir xil siyosiy va iqtisodiy sharoitda rivojlangan degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi.[11]

Ijtimoiy munosabatlar va davlat boshqaruvi

Qadimgi hind jamiyatida qarindoshlik, oila, kasb va diniy me’yorlar ijtimoiy mavqeni belgilashda muhim rol o‘ynagan. Vedaviy an’anada braxmanlar, kshatriylar, vayshiylar va shudralardan iborat to‘rt varna tasnifi shakllangan. Keyingi davrlardagi jati guruhlari esa tug‘ilish, kasb va mahalliy urf-odatlar bilan bog‘liq xilma-xil ijtimoiy birliklarni ifodalagan. Varna nazariy tasnifini jati amaliyotlari bilan bir xil deb talqin etish tarixiy murakkablikni soddalashtirib yuboradi.[12]

Qishloq aholisi uchun fasliy dehqonchilik, chorvachilik va oilaviy mehnat muhim bo‘lgan; shaharlarda kulolchilik, metallga ishlov berish, to‘qimachilik va savdo kengaygan. Oila va diniy urf-odatlar kundalik hayotda ta’sirchan o‘rin egallagan. Siyosiy boshqaruvda soliqlar yig‘ish, qo‘shin tuzish, tashqi aloqalarni olib borish va hududlarni nazorat qilish vazifalari ajralib turgan.[13]

Arthashastra davlat boshqaruvi, soliq, diplomatiya va harbiy strategiya to‘g‘risidagi qarashlar jamlangan asar sifatida ahamiyatlidir. An’anaga ko‘ra u Kautilya (Chanakya) bilan bog‘lanadi, ammo matnning shakllanishini faqat bitta

muallif va davr bilan cheklash ehtiyotkorlikni talab qiladi. Manu qonunlari ham diniy-huquqiy me'yorlarni aks ettiradi; ularni barcha hudud va davrlarda birdek amal qilgan yagona qonunchilik sifatida qabul qilish mumkin emas.[14]

Din, falsafa, adabiyot va ilmiy bilimlar

Vedaviy diniy merosda Indra, Agni, Varuna va Soma kabi ilohlar, qurbonlik marosimlari va diniy madhiyalar muhim o'rin tutgan. Keyinchalik ushbu an'analar mahalliy e'tiqodlar va falsafiy izlanishlar bilan aloqada hinduizmning xilma-xil shakllariga asos bo'ldi. Karma, samsara, dharma va moksha tushunchalari axloqiy burch, harakat oqibati va ruhiy ozodlik haqida turlicha qarashlarni ifodalagan.[15]

Miloddan avvalgi VI–V asrlarda Siddhartha Gautama bilan bog'liq buddaviylik shakllandi. To'rt oliy haqiqat va Sakkiz bosqichli yo'l inson azob-uqubatlari va ulardan xalos bo'lish masalalarini sharhlagan. Ashoka davrida buddaviy jamoalarni qo'llab-quvvatlash ta'limotning tarqalishiga yordam berdi. Keyingi tarixiy jarayonlarda buddaviylik Shri-Lanka, Markaziy Osiyo, Xitoy va Janubi-Sharqiy Osiyo hududlariga yoyildi.[16]

Hind adabiy merosida Vedalar, Upanishadlar, Mahabharata va Ramayana alohida ahamiyatga ega. Ushbu matnlarda diniy tasavvurlar bilan birga hukmdor burchi, adolat, sadoqat va insoniy mas'uliyat kabi mavzular yoritilgan. Mahabharata tarkibidagi Bhagavad Gita falsafiy mazmuni bilan tanilgan; Ramayana esa Rama, Sita va Hanuman obrazlari vositasida axloqiy ideallarni ifodalaydi. Sanskrit bilan birga prakrit va mahalliy tillar ham madaniy hayotda qo'llangan.[17]

Me'morchilikda dastlab Hind vodiysining g'ishtli shaharlari, keyinchalik buddaviy stupalar, monastirlar va g'or ibodatxonalari ajralib turadi. Sanchi stupasi, Ashoka ustunlari hamda Ajanta devoriy rasmlari diniy g'oyalarning moddiy madaniyat va san'at bilan bog'lanishini ko'rsatadi. Ajantadagi ayrim tasvirlar qadimgi davr oxiri va ilk o'rta asrlar madaniy jarayonlariga ham mansubdir.

Matematika va astronomiya taqvim, qurilish, savdo va diniy marosimlarga oid ehtiyojlar bilan bog‘liq holda rivojlandi. O‘nlik pozitsion sanoq tizimi va nol tushunchasining takomillashuvi uzoq tarixiy jarayonni qamrab olgan; ularni faqat eng qadimgi bosqichga nisbat berish aniq emas. Aryabhata kabi olimlar keyingi qadimgi davrda matematika va astronomiya rivojiga hissa qo‘shgan. Tibbiyotda Ayurveda, Charaka Samhita va Sushruta Samhita an’analari; tilshunoslikda esa Panini grammatikasi muhim o‘rin egallagan.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tahlil Qadimgi Hindistonning rivojlanishini bitta markaz yoki yagona siyosiy an’anaga bog‘lash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Hind vodiysi shaharlarining puxta muhandislik infratuzilmasi bilan Gang vodiysidagi mahajanapadalar va imperiyalar siyosiy tizimi o‘zaro farqlanadi. Shunday bo‘lsa-da, dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik va yozma-diniy madaniyat kabi omillar turli bosqichlarda sivilizatsiya taraqqiyotining muhim tarkibiy qismlari bo‘lib qoldi.[18]

Yozma manbalarni talqin qilishdagi farqlar alohida ahamiyatga ega. Hind vodiysi yozuvining o‘qilmagani sababli uning siyosiy va diniy tuzumini keyingi davr matnlari asosida bevosita tiklash ishonchli emas. Xuddi shunday, Vedalar, Arthashastra va Manu qonunlari turli janr va maqsaddagi matnlar bo‘lib, ular kundalik hayotning barcha amaliy jihatlarini bevosita aks ettirmaydi. Arxeologik dalillar va normativ matnlarni o‘zaro qiyoslashda ana shu cheklovlar e’tiborga olinishi lozim.

Qadimgi Hindistonning jahon tarixidagi ta’siri ham bir vaqtning o‘zida emas, turli davrlarda va turli yo‘nalishlarda namoyon bo‘lgan. Buddaviylikning Osiyo hududlariga yoyilishi, hind epik an’analarining Janubi-Sharqiy Osiyo madaniyatiga ta’siri, matematika bilan bog‘liq bilimlarning keyinchalik islom olami va Yevropaga yetib borishi bunga misoldir. Bunday ta’sirlarni qadimgi bosqich bilan cheklab qo‘ymasdan, davomli madaniy almashinuv sifatida baholash zarur.[19]

Mazkur sharhning asosiy cheklovi – u mavjud ilmiy adabiyotlarning umumlashtirilishiga tayanishi va yangi birlamchi dalillarni ilmiy muomalaga kiritmasligidir. Shuningdek, maqolada foydalanilgan dastlabki bibliografik ro‘yxatda ayrim nashrlarning sahifa raqamlari keltirilmagan. Shuning uchun havolalarda tekshirilmagan aniq sahifalar ko‘rsatilmadi.

XULOSA (CONCLUSION)

Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi tabiiy-geografik sharoit, xo‘jalik faoliyati, shahar madaniyati, siyosiy markazlashuv va madaniy-diniy an’analarning uzluksiz o‘zaro ta’siri natijasida rivojlangan. Hind vodiysining miloddan avvalgi III ming yillikdagi yuksak shahar madaniyati muhandislik, hunarmandchilik va savdo taraqqiyotini namoyish etsa, vedaviy hamda mahajanapadalar bosqichlari ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning murakkablashganini ko‘rsatadi.

Mauryalar va Guptalar davridagi davlat boshqaruvi, Ashoka farmonlari, diniy-falsafiy ta’limotlar hamda adabiyot, matematika, astronomiya, tibbiyot va tilshunoslik bilan bog‘liq meros hind sivilizatsiyasining mintaqaviy va jahon ahamiyatini belgilagan. Shu bilan birga, har bir yutuqning tarixiy davri va manbaviy asosini farqlash, e’tirof etilgan taxminlarni qat’iy dalil sifatida taqdim qilmaslik ilmiy xolislikning muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Basham, A. L. The Wonder That Was India. – London: Sidgwick & Jackson, 1954.
2. Kulke, H., Rothermund, D. A History of India. – London: Routledge, 2016.
3. Singh, U. A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century. – New Delhi: Pearson Education, 2008.
4. Avdiyev, V. I. Qadimgi Sharq tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1964.
5. Struve, V. V. Qadimgi Sharq tarixi. – Moskva, 1941.
6. Bongard-Levin, G. M. Qadimgi Hindiston tarixi. – Moskva: Nauka, 1973.

7. Antonova, K. A., Bongard-Levin, G. M., Kotovskiy, G. G. Hindiston tarixi. – Moskva: Mysl, 1979.

8. Jahon tarixi. Qadimgi dunyo tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.

9. Thapar, R. A History of India. Vol. 1. – London: Penguin Books, 1966.

10. Sharma, R. S. India’s Ancient Past. – New Delhi: Oxford University Press, 2005.

11. Gulbaxor, M., & Bahodir, S. (2025). TIL O ‘RGANISHDA CHATGPT, TARJIMA TIZIMLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 76(3), 17-21.

12. Muzaffar, G., & Bahodir, S. (2025). INSON ORGANIZMIDA UCHRAYDIGAN ICHKI KASALIKLAR. TADQIQOTLAR, 76(2), 71-74.

13. Bakhodir, S., & Dilshoda, R. (2025). EASTERN THINKERS OF THE ERA OF THE FIRST RENAISSANCE. Global Science Review, 8(1), 682-687.

14. Zebo, N., & Bahodir, S. (2025). O ‘RTA ASRLARDA ANGLIYA (V-XV ASRLAR). Global Science Review, 11(1), 85-90.

15. Шамсиддинов, Б., & Гуламов, М. (2023). ЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЛОСОФИИ С ЛИТЕРАТУРОЙ. Oriental Art and Culture, 4(3), 332-335.

16. Shamsiddinov, B. J., & Jakbaraliyva, Z. (2022). Scientific and Empirical Relations of Philosophy and Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 7, 70-73.

17. Abdullaev, U. B., & Shamshiddinov, B. (2024). O ‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 1(1).

18. Шамсиддинов, Б. Ж., & Жакбаралиева, З. О. (2022). АБУ АЛИ ИБН СИНО ТИББИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА. Oriental Art and Culture, 3(2), 670-674.

19. Shamsiddinov, B. (2022). The importance of supporting innovative activities of entrepreneurs in uzbekistan. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING &

MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 165-170.

20. Шамсиддинов, Б. Ж. (2023). МАМЛАКАТИМИЗ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4(5), 345-350.

21. Шамсиддинов, Б. (2020). Тарбия жараёнида шар мутафаккирларининг қ педагогик ва психологик қарашлари. In Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования (pp. 268-271). Российский государственный профессионально-педагогический университет.

22. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

23. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

24. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.

25. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.

26. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

27. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

28. Shamsiddinov, B. M. U. (2026, June). HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF POTTERY-RELATED RITUALS IN THE FERGANA VALLEY. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 135-143).

29. Ruxshona, A., & Bahodir, S. (2026). IS'HOQXON IBRATNING MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA ILMIY MEROSI. Ustozlar uchun, 104(1), 284-292.

30. Bahodir, S. (2026). TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O 'RNI VA AHAMIYATI. Лучшие интеллектуальные исследования, 78(1), 496-510.